

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 76.03/09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/27.204052>

Віктор ТУПІК,

orcid.org/0000-0001-7977-4567

аспірант кафедри образотворчого мистецтва
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) *tvo.creator@gmail.com*

СИМВОЛІЧНА МОВА ЕКСЛІБРИСА

Книжковий знак як витвір художнього мистецтва описаний у цій статті з мистецької і культурологічної точок зору. До уваги береться майстерне використання художньо-символічної мови у процесі створення композиційного задуму та визначення символу і його асоціативної складової частини у графічній мові екслібриса. На прикладі творів малої графічної форми розглядаються різні символи, що представлені великою багатогранністю образів. Також твір екслібриса репрезентовано у вигляді художньо-цілісної композиції, що в першу чергу підпорядковується задуму автора. Однак у подальшому створенні художнього твору віддається перевага особистості власника. Такий книжковий знак «розмовляє» з глядачем мовою символів, і кожен використаний образ застосовано з певною метою. Власницький знак виступає як ребус, і, щоб зрозуміти його глибину, необхідно мати певні знання для інтерпретації.

Так, до уваги було взято окремі твори українських майстрів (В. Боканя, К. Козловського, Б. Пастуха, О. Погрібної-Кох, В. Стеценка, С. Храпова та ін.). На їх прикладі визначено образи, що найчастіше застосовуються. Виокремлено домінуючий символ, що часто присутній в екслібрисі, – книгу. Через те, що власницький знак втратив зв'язок із друкованим виданням, він став самостійним видом графічного мистецтва. Однак художники через образ книги у творах намагаються не втрачати причетність екслібриса до неї. Тим не мені на прикладах розглянуто й деякі зооморфні та рослинні образи. До них у роботах звертались А. Алексєєв, С. Гебус-Баранецька, Н. Денисова, І. Єремєєва, В. Ломака, Я. Омелян, М. Стратілат та інші.

Зрештою, у зв'язку з невеликою формою митці вибирають влучно і лаконічно знаки, які, своєю чергою, гармонійно поєднані в композиції екслібриса. Щоб розкрити глибину власного творчого задуму, автор вкладає зміст в художній образ, але й використання певної гами може мати символічне значення.

Ключові слова: екслібрис, книжковий знак, семіотика, символ, графічне мистецтво.

Viktor TUPIK,

orcid.org/0000-0001-7977-4567

Graduate Student of the Department of Fine Arts
of Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine) *tvo.creator@gmail.com*

THE SYMBOLIC LANGUAGE OF EX-LIBRIS

The bookplate was given in this article for art and cultural points of view as the work of the art. Symbolic-art language using skillful, taken into account for creating composition idea and determination symbol and his associate part in the graphic language of ex-libris. Different symbols to seem for example works of small graphic form, which represent a great diversity image. Likewise ex-libris present like whole art composition, which in first to submit author idea. The main part to prefer a person who is a proprietor in the object further of art creation. This bookplate to speak with the visitor to the language of symbols and each image to use for some reason. Own sign is a rebus and that to understand its deep to need has some knowledge of interpretation.

Thus some works of Ukrainian artists take into account among them V. Bokan, K. Kozlovskiy, B. Pastuh, O. Pogribna-Koh, V. Stetsenko, S. Hrapov, and others. For examples designate some image which most to use. Dominate symbol is a book distinguished in ex-libris which often place in them. The fact that owns sign lost the connection with type edition, it to become independent kind in graphic art. However, the artist to try didn't lose ex-libris connection with the book and used its image in them works. Further some animal and herbal images to seem for some examples. The works by A. Alekseev, S. Gebus-Baranetska, N. Denisova, I. Eremeeva, V. Lomaka, Y. Omelyan, M. Stratilat, and others to apply for them.

Finally artist well-aimed and laconic to choose signs which harmony incorporated in turn in ex-libris composition with the connection of a small form. Author inlaid content not for some image which opened deep of own art idea and used some colors which had a symbolic sign.

Key words: ex-libris, bookplate, semiotics, symbol, graphic art.

Постановка проблеми. Нарівні із сучасним суспільством розвиваються його культура і мистецтво. Кожна наступна генерація залишає в них свій відбиток, що зумовлений поглядами певного періоду. Водночас досвід минулих поколінь дає змогу вивчати секрети майстерності художників, їхні методи використання різних технік. Також не останнє місце займає створення художнього образу і закладення певного символічного значення у витвір, що додає йому більшої цінності.

Зокрема, у процесі аналізу екслібриса його образи розглядаються в семіотичному вимірі залежно від графічного наповнення, що, своєю чергою, є своєрідною мовою художнього твору. Водночас автору важливо донести творчий задум до глядача, що віддзеркалюється в певній знаково-символічній формі. Митець створює свій графічний код, що відображає художню концепцію його замислу і потребує певної інтерпретації. У такому зображенні закладена інформація, яка відповідає чіткій композиції, змісту й образу, що постає у площинному вимірі й передається завдяки графічним технікам.

Однак система закладення смислу в символ давня, адже почала формуватися ще в період первісного суспільства. Своєю чергою, деякі символи, що отримали певне значення, пройшли крізь віки, не змінившись. Хоч символічно-знакова форма не зазнала значних змін, це розширило суть окремих символів або вони набули зовсім іншого змісту, що спричинене поступом культурного розвитку. У цьому сенсі семіотика дає змогу осягнути сутність мови мистецтва.

Аналіз досліджень. Широкий огляд наукових досліджень у галузі книжкового знаку нині більш за все стосується його історичного розвитку та становлення. Так, значний внесок у дослідження українського екслібриса зробив П. Нестеренко (Нестеренко, 2016: 360). Однак ґрунтовне дослідження мистецтва малої графічної мови мало місце до 1960-х років. Поряд із ним Т. Сафонова розширила межі дослідження сучасного власницького знаку, розглянувши в періодичних виданнях інші його аспекти (Сафонова, 2011: 142; Сафонова, 2014: 306). Не останнє значення в позначенні місця українського екслібриса за кордоном мають окремі наукові праці Ю. Романенкової (Романенкова, 2015: 67).

Проте дослідження українського екслібриса не було б повним без зразків робіт художників, що зберігаються в різних колекціях. Тому вивченню книжкового знаку в другій половині ХХ століття присвячували роботи Я. Бердичевський, А. В'юнник, В. Михальчук та інші.

Мета статті – розкриття символічної та знакової системи українського сучасного екслібриса як елемента художньо-образної мови вітчизняного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Основною функцією екслібриса слугувало позначення приналежності певного книжкового видання або бібліотеки окремому власникові. Однак у зв'язку з розвитком книжкового знаку як окремої художньої одиниці його утилітарна функція відійшла на другий план. Але все ж таки невід'ємне відношення екслібриса до власника залишилося. Кожен автор, беручись до роботи, ознайомлюється з особистістю, якій буде присвячено художній твір. До уваги художник бере окремі відомості із життя, схильності, вподобання, рід діяльності майбутнього володаря власницького знаку тощо. Поряд із тим майстер формує певний задум майбутнього твору.

Зібравши певну інформацію, автор має вмістити її в невеликий за розміром екслібрис. Тому він формує свою певну знаково-символічну форму, щоб якомога лаконічніше передати певний смисл свого твору. Водночас такий власницький знак стає схожим на ребус, який потребує певного тлумачення. Його хочеться розгадати, щоб відчувати повноту зображуваного сюжету, в якому закодовано певний авторський задум.

Однак для того, щоб художній твір зміг збагатити глядача, його треба розглядати в художньо-естетичному вимірі. Книжковий знак є цілісним витвором, де кожен елемент є його нерозривною частиною. Він є певною ідейно-художньою структурою, що підпорядковується задуму автора.

Тобто аби повною мірою розкрити ідею, художники почали привносити власне бачення семантики, що позначилось на збагаченні образно-пластичного рішення і збільшенні діапазону тематичного різноманіття. Розкриття знакової та символічної мови стало окремим видом спілкування автора з глядачем, окремим елементом художньої культури. Проте поряд із зрозумілими, на перший погляд, образами, з'являється завуальована розповідь, що покращує розуміння твору. Але для глибокого розбору змістового наповнення варто також збагнути сенс символів, що можуть бути представлені у вигляді окремого предмета, персонажа, елемента тощо.

Тому основною структурною частиною в розумінні семіотики виступає знак. Він є тією формою, що представляє будь-який матеріальний об'єкт, який є зрозумілим у процесі осмислення і спілкування людей. Знак представляє собою не тільки образ предмета, дії, явища, процесу,

а також може відображати відношення між ними та їхніми окремими властивостями. Тому будь-яка ідея може бути представлена у вигляді ланцюга із знаків.

Втім окремі знаки-символи можуть позначати і щось конкретне. Так, наприклад, певний предмет або образ може мати власний зміст і відображати загальні абстрактні ідеї чи поняття тощо. Він через власну сутність віддзеркалює відношення предметів одне до одного, їх подобу в протиставленні різним предметам або явищам. Такий знак-символ піддається інтерпретації, узагальнено й абстрактно відображає предмети. Водночас варто відрізнити умовно «чистий» знак, що порівняно з першим просто позначає об'єкт і не несе певного смислового навантаження.

У зв'язку з цим чимало художників звертаються до образів реальних живих істот, предметів або власних вигаданих об'єктів. Такі знаки-символи набувають певних рис, наприклад, розуму, сміливості, щирості, мужності, таланту й інших якостей. Як приклад, образ чоловіка уособлює силу, а жінка поряд із ним – ніжність.

До того ж символи ставали частиною художніх творів у різні історичні періоди і слугували для передачі авторської ідеї і задуму. Також значний вплив на світогляд людини справили міфологічні вірування, ототожнення сил природи з людськими якостями. Так, наприклад, сонце асоціювалося із джерелом чоловічої сили, а місяць завдяки своєму 28-денному циклу – із жіночою природою. Однак наявні деякі відмінності в естетичних точках зору культур Заходу і Сходу. Представники східних цивілізацій, де в культурі розуміння сенсу символу закладалося під час виховання глядача, були готові до його сприйняття.

Перебування України у складі СРСР та вплив комуністичного режиму зумовили увагу до образів і сюжетів, дозволених керівництвом. Смилова повнота такого твору не розкривалась повністю, не розшифровувалось його символічне значення. Тому деякі автори, маючи на меті щось донести до глядача, намагались у прості речі вкласти зміст у рамках дозволеного.

Так, розглядаючи деякі зразки різних майстрів книжкового знаку та аналізуючи їх, можна виокремити певні елементи, наявні у творах. Одним із найбільш уживаних об'єктів, що можна зустріти в екслібрисах, є книга. Цей символ вказує на безпосередній зв'язок малої графічної форми з друкованим виданням. У той час, як екслібрис став окремим графічним твором, що експонується на виставках, а також живе самостійно, художники зберегли традицію належності екслібриса

до бібліотеки. Цей символ також позначає невичерпну жагу до знання і визначає власника як завзятого бібліофіла.

Символ, представлений книгою і знайомий кожному, можна відшукати в роботах багатьох майстрів. Наприклад, у книжковому знаку О. Погрібної-Кох «Екслібрис Марії М. Погрібняк-60» невелике зображення книги присутнє в лівому нижньому кутку композиції. Цей елемент гармонійно поєднаний з іншими образами, що наявні в цьому творі. Для більшого підкреслення символу книга представлена в розкритому вигляді, а в ній можна побачити гармонійний напис «Ex-libris 60» (Нестеренко, 2016: 284).

Беручи до уваги тісний зв'язок екслібриса з книгою, також можна прослідкувати причетність цього об'єкта до літератури. Велика кількість власницьких знаків присвячена письменникам, поетам і літераторам. Їхню творчість неможливо представити без кінцевого варіанту їхньої праці у вигляді видання. Тому, щоб вказати безпосереднє відношення певної персони до літературної творчості, художники дуже часто використовують символ книги. Вона може бути закритою, приховувати та зберігати певні секрети, які має віднайти читач. Поряд із тим ця річ може бути відкрита, на ній художники поміщують напис «ex-libris» або використовують влучні цитати із творів авторів, яким присвячується цей власницький знак.

Також це може бути збірний образ, що представляє певне книгозібрання або бібліотеку у вигляді стопки або полицки із книжками. Образ книги як елементу композиції можна побачити в таких роботах: «Екслібрис Миколи (Сома)» В. Стеценка, «Екслібрис К. Шумського» К. Козловського, «Екслібрис Е. Н. Бергера» Б. Пастуха, «Книга Михайла Грузова» В. Боканя та ін. (Нестеренко, 2016: 271).

Значний інтерес багатьох митців викликають образи тварин, які завдяки певним своїм характеристикам стають уособленням окремих якостей, що їм притаманні. Звернення до представників фауни не є випадковим, адже вони виступають тотемом для окремої людини або роду. Художник у творі ніби ідентифікує власника, що порівнює себе з окремою твариною, наділяє її певними рисами. Такі зооморфні символи часто ґрунтуються на образах риб, рептилій, комах, тварин і птахів.

Так, повертаючись до розгляду твору «Екслібрис Марії М. Погрібняк-60», можна зазначити, що в центрі композиції, яка вписана в коло, можна побачити пелікана. За однією з легенд, цей птах настільки полюбає своїх пташенят, що,

роздираючи собі груди, годує їх кров'ю. Цей образ можна трактувати як символ милосердя, жертвовної любові, материнства. Обравши цей символ, художниця О. Погрібна-Кох намагається охарактеризувати його крізь призму особистості того, кому він присвячується (Нестеренко, 2016: 284).

Цікаву асоціацію використав у творі художник В. Стеценко. Прізвисьце власника, для якого автор створив книжковий знак, відповідає риби сом. Тому автор використав зображення риби у роботі як натяк на власника. Роздивляючись цей твір згори до низу, можна побачити напис «Exlibris Миколи», який органічно доповнений образом сома (Нестеренко, 2016: 271).

Введення окремої тварини в композицію книжкового знаку має на меті через означений символ донести до глядача особливості духовного світу власника. Відтворити все і повністю автор не може, тому він використовує певний шифр. Окрім того, зооморфний символ завжди виступає у таких екслібрисах домінуючим, а не окремим загальним елементом.

Серед художників до зооморфних образів звертались у своїх роботах А. Алексєєв, С. Гебус-Баранецька, І. Єрмеєва, В. Ломака, Я. Омелян, М. Стратілат та інші (Сафонова, 2014: 306).

Принагідно варто згадати книжковий знак «Екслібрис Л. Прокопів», створений художником П. Прокоповим, де автор порівнює власника із лисицею. Цей образ, хоч і симпатичний, але доволі своєрідний. Зазвичай він позначає жінку, що наділена певними якостями, які притаманні лисиці. Розглядаючи цей зооморфний символ, варто зазначити, що цій тварині притаманна хитрість. За сюжетом, що відображений у цьому екслібрисі, «плутовка» йде із клунком, в якому безліч книжок. Зрозуміло, що автор алегорично поставився до образу і мав на меті показати власника як мисливця за сюжетами із книжок. Велика їх кількість символізує безмежну любов до літератури – власник піде на хитрість, щоб поласувати новою цікавою історією.

Поряд із зооморфними символами нерідко художники звертаються і до рослинних. Так, наприклад в «Екслібрисі музею книгодрукування на Україні. 100 років Г. Нарбуту» художниця Н. Денисова використала образ кремезного дубу, що виростає з книги. Авторка намагалася за допомогою символу дерева вказати на значні здобутки митця, якому присвячено цей твір, адже Г. Нарбут за своє життя створив велику кількість книжкових знаків. Тому, використавши цей символ, Н. Денисова вклала у нього смисл довговічності, адже твори майстра буде споглядати не одне покоління.

Разом із тим цей образ представляє могутність Г. Нарбута, підкреслюючи його зусилля для створення чималої кількості художніх творів у галузі графічного мистецтва.

Зрештою, не останнє місце посідають флоральні образи. З давніх-давен люди користувались мовою квітів, щоб передати певне послання тому, кому вони їх дарували. Як зразок, червона троянда уособлювала палке кохання, а соняшник, який нерідко стає елементом графічних композицій власницького знаку, уособлює енергію сонця, радості, вдачі. Також ця рослина дуже поширена на території України і є символом родючості земель. Квіти та рослини досить нечасто виступають композиційним центром у книжковій мініатюрі. Зазвичай вони використовуються як декоративний елемент, однак завдяки їх різноманіттю їм варто приділяти увагу, адже такий елемент може допомогти розтлумачити художній твір.

У процесі роботи автор зосереджується на персоні, для якої він виготовляє екслібрис. Тому, задумуючи ідею, він дуже ретельно підходить до підбору образів, що ляжуть в основу його твору. Художник може звертатись до поєднання, комбінації як рослинних, так і зооморфних образів. Однак часто і прості об'єкти, поєднані в композиції, знаходять своє місце в ній не просто так.

Наприклад, в екслібрисі Хуго В'єне С. Храпов використав образ човна. Як символ його можна трактувати по-різному, бо він може безпосередньо вказувати на приналежність власника до мореплавної справи, а також і характеризувати його як завзятого мандрівника. Така особистість, можливо, полюбить круїзні подорожі, що стало для неї дуже важливим у житті. Також цей символ можна трактувати як уявну подорож водами літератури, де кожна нова сторінка є новою хвилиною. Власник виступає в образі шукача, що мандрує до різних світів через книги. Поряд із тим образ човна може вказувати на те, що бібліотека такого власника сповнена пригодницьких історій, в які він поринає знову і знову. Корабель також може символізувати Хуго В'єне як мрійника і романтика. Образ човна нерідко можна побачити в роботах інших майстрів, і залежно від особливостей його зображення він може мати чимало смислових значень (Нестеренко, 2016: 219).

Зрештою, окремим символом в екслібрисах став колір, який художники почали додавати у твори. Нині завдяки сучасним технологіям можливості його використання безмежні. Твір може бути виконаний в окремій кольоровій гамі. Так, наприклад, використання м'яких, не дуже насичених кольорів символізує спокій, а вживання яскра-

вих чистих кольорів може символізувати рух, експресію. До того ж окремі художники застосовують у творах як акцент певні барви. Так, наприклад, широкоживаний червоний символізує вогонь, енергію, активність. Разом із тим він може символізувати кров, передавати трагізм і напруженість твору. Поєднання традиційних кольорів – червоного, чорного і білого тла може символізувати відношення до української вишиванки, якщо ще додано стилізовані й орнаментальні елементи.

Під час споглядання книжкового знаку варто досить уважно поставитись до кожного образу. На перший погляд сюжет може бути простим і зрозумілим. Проте, якщо розбирати кожен образ, з'ясовувати окремі символи і дізнаватись їх значення, перед глядачем розкривається величезний світ, представлений у вигляді екслібриса. Кожен власницький знак може розповісти набагато більше, якщо навчитись його читати поміж рядків.

Висновки. Використання різних образів у творах екслібриса дає змогу художнику завдяки символічній мові розкрити характеристики власницьких уподобань. Автор багатогранно намагається охарактеризувати особистість власника через його духовний світ, інтереси, захоплення, а також подає художній образ у вигляді асоціацій. Крім цього, митець може значно розширити художній твір, зосередившись не тільки на сюжеті й композиції, а і на внутрішньому змісті.

Одним із важливих аспектів варто назвати відповідність прізвища власника певного образу, який розкривається в книжковому знаку в художньому вимірі. У такому творі зразу з'являться пряма вказівка на особистість, представлена на прикладі зооморфного, рослинного або іншого знаку. Символіка в екслібрисі є важливим об'єктом для дослідження художньої мови твору і загальнокультурного розуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вовк О. Энциклопедия знаков и символов. Москва : Вече, 2006. С. 528.
2. Нестеренко П. Історія українського екслібриса: Наукове видання. Київ : Темпора, 2016. С. 360.
3. Романенкова Ю. Экслибрис как метод формирования вкуса в современном художественном пространстве. *Четвёртые Казанские искусствоведческие чтения* : сборник материалов Всеросс. науч.-прак. конф. Казань, 2015. С. 67–69.
4. Сафонова Т. Християнська символіка в українському екслібрисі (на прикладі образу Святого Георгія). *Вісник ХДАДМ*. 2011. Вип. № 3 С. 142–145.
5. Сафонова Т. Семіотика в екслібрисі символі-тотемі. *Молодий вчений*. Херсон, 2014. С. 306–309.
6. Почепцов Г. Семіотика. Москва : Рефл-бук, 2002. С. 432.

REFERENCES

1. Vovk O. Encyklopediya znakov i simvolov [Encyclopaedia of signs and symbols]. Moskva : Veche, 2006. P. 528. [in Russian].
2. Nesterenko P. I`storiya ukrayinskogo ekslibrisa: Naukove vidannya. [The history of Ukrainian ex-libris]. Kyiv : Tempora, 2016. P. 360. [in Ukrainian].
3. Romanenkova Yu. E`kslibris kak metod formirovaniya vkusa v sovremennom khudozhestvennom prostranstve. [Book plate as the method of forming of the taste in modern art space]. *Chetyvorty`e Kazanskie iskusstvovedcheskie chteniya* : zb. materialov Vseross. nauch.-prak. konf. Kazan`, 2015. P. 67–69. [in Russian].
4. Safonova T. Khristiyans`ka simvolika v ukrayinskomu ekslibrisi [The christian symbolism in the ukrainian exlibris (on the example of the character of St. George)]. (na prikladi obraza Svyatogo Georgiya). *Visnik KhDADM*. 2011. Issue № 3 P. 142–145. [in Ukrainian].
5. Safonova T. Semiotika v ekslibrisi simvoli-totemi. [Semiotics in symbol-totem ex libris]. *Molodij vchenij*. 2014. P. 306–309. [in Ukrainian].
6. Pochepczov G. Semiotika. [Semiotics]. Moskva : Refl-buk, 2002. P. 432. [in Russian].